

Received: 18 October 2023

Revised: 29 August 2024

Accepted: 6 September 2024

การสื่อภาพสตรีทางทัศนศิลป์ของศิลปินไทย: กรณีศึกษาจากผลงาน
ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ รองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง
และผู้ช่วยศาสตราจารย์เนติกร ชินโย
COMMUNICATION OF WOMEN'S IMAGES IN THE VISUAL ARTS
BY 3 THAI ARTISTS: ADJ. PROF. C.NAKIRAK,
ASSOC. PROF. DR. S.THIMWATBUNTHONG, & ASST. PROF. N.CHINYO

ปิยะนาถ อังควาณิชกุล^{1*}
Piyanard Ungkawanichakul^{1*}

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการศึกษาผลงานภาพสตรีทางทัศนศิลป์ของศิลปินจำนวน 3 ท่าน คือ 1) ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ 2) รองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง และ 3) ผู้ช่วยศาสตราจารย์เนติกร ชินโย เพื่อวิเคราะห์มุมมองของศิลปินในการถ่ายทอดสุนทรียะทางทัศนศิลป์และการสื่อสารภาพสตรี ผลงานที่นำมาศึกษาประกอบด้วยภาพเหมือนสตรี ภาพสตรีในแนวพุทธศาสนา ภาพสตรีในแนวประเพณีวิถีชีวิต และภาพสตรีเปลือย ผลการศึกษาพบว่า การสื่อภาพสตรีทางทัศนศิลป์ของศิลปิน มีการถ่ายทอดผลงานผ่านประสบการณ์ชีวิตของศิลปินซึ่งเปรียบเสมือนประวัติศาสตร์บอกเล่าในรูปแบบงานทัศนศิลป์ที่ศิลปินแต่ละท่านมีความถนัดแตกต่างกัน การวาดภาพเหมือนสตรีอาจมีทั้งบุคคลที่ใกล้ชิดกับศิลปินหรือคนแปลกหน้าที่ถ่ายทอดผ่านความประทับใจ การวาดภาพสตรีในพุทธศาสนาเป็นผลงานที่แสดงแนวคิดและจินตนาการของศิลปินในการถ่ายทอดการสื่อภาพสตรีนั้นออกมา ส่วนการวาดภาพสตรีไทยในภาพประเพณีวิถีชีวิตเป็นทั้งประสบการณ์ของศิลปินและสุนทรียะทางทัศนศิลป์ของศิลปิน และทัศนคติของศิลปินต่อภาพสตรีเปลือย ศิลปินมีความคิดเห็นว่า การถ่ายทอดความงามของสตรีขึ้นอยู่กับการวางองค์ประกอบของภาพที่ไม่ได้เน้นการสื่อทางเพศมากเกินไป เป็นผลงานที่งดงามและยอมรับได้

คำสำคัญ: ภาพสตรีทางทัศนศิลป์; เฉลิม นาศิริรักษ์; สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง; เนติกร ชินโย

¹ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

¹ Faculty of Social Sciences, Srinakharinwirot University

* Corresponding author e-mail: piyanardu@gs.wu.ac.th

Abstract

This article is a study of women's images in the visual arts created by 3 artists: Adj. Prof. C.Nakirak, Assoc. Prof. Dr.S.Thimwatbunthong, and Asst. Prof. N.Chinyo. The study aims to analyze the artists' perspectives in conveying aesthetic elements in visual arts, and how to communicate through images of women. The works included the portraits of women, images of women in Buddhism, images of women in their traditional lifestyles, and images of nude women. The findings reveal that the artists convey women's imagery through the artists' life experiences making each piece a narrative of visual history shaped by each artist's unique expertise. Portraits of women may depict individuals close to the artist or strangers who left an impression. Images of women in Buddhism reflect the artist's ideas and imagination in conveying the image of women. Meanwhile, images of women in their traditional lifestyles combine the artists' life experiences and their visual aesthetic. As for the artists' perspective towards the image of a nude woman, the artists believe that conveying the beauty of the woman depends on composition rather than an overt sexual focus, creating works that are both beautiful and socially acceptable.

Keywords: women's images in the visual arts; Adj. Prof. C.Nakirak; Assoc.Prof. Dr.S.Thimwatbunthong; Assist. Prof. N.Chinyo

1. บทนำ

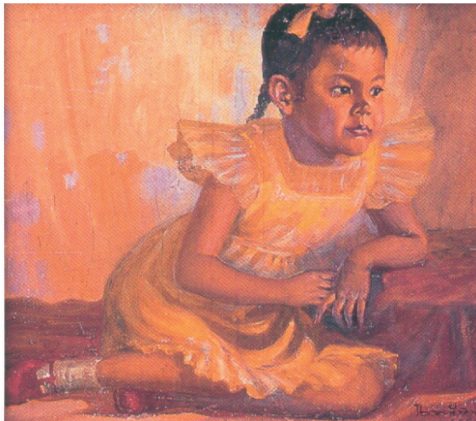
บทความนี้เป็นการนำบทสัมภาษณ์ในหัวข้อ “สุนทรียะทางทัศนศิลป์” ที่ได้สัมภาษณ์ศิลปินและทายาทของศิลปิน รวมทั้งหมด 3 ท่าน คือ 1) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาศิริรักษ์ บุตรสาวของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ สาขาทัศนศิลป์ ประจำปีพุทธศักราช 2531 2) รองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง อาจารย์คณะศิลปกรรมศาสตร์ สาขาทัศนศิลป์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และ 3) ผู้ช่วยศาสตราจารย์เนติกร ชินโย ปัจจุบันเป็นอาจารย์คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (ขณะสัมภาษณ์เป็นอาจารย์คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต)

จากการสัมภาษณ์ทำให้ทราบภูมิหลัง ความเป็นมา และความคิดของชีวิตศิลปิน ซึ่งทำให้สามารถเข้าใจผลงานของศิลปินมากขึ้น นอกจากความสวยงามและเทคนิคในการสร้างผลงานทางทัศนศิลป์แล้ว ทำให้เข้าใจว่าศิลปินต้องการสื่อสารประเด็นใดเข้าไปในผลงานบ้าง ตลอดจนในความสนใจสตรีศึกษาและชื่นชอบภาพจิตรกรรม จึงนำมาสู่การเขียนบทความในแง่มุมที่ศิลปินทั้งสามท่านสื่อหรือถ่ายทอดมุมมองเกี่ยวกับสตรี ที่อาจมีหลากหลายมุมมอง มีทั้งภาพเหมือนสตรีไทย ภาพเหมือนสตรีต่างชาติ สตรีในพุทธศาสนา สตรีในภาพประเพณีวิถีชีวิต รวมถึงภาพสตรีเปลือยที่ศิลปินเป็นผู้วาดเอง และความคิดเห็นต่อภาพสตรีเปลือยทั้งในอดีตและปัจจุบัน

2. การถ่ายทอดภาพเหมือนสตรี

การเขียนภาพเหมือนสตรีของศิลปิน มีทั้งการวาดคนที่รู้จักกัน เช่น สมาชิกในครอบครัวญาติพี่น้อง เพื่อน ลูกศิษย์ และคนที่ไม่รู้จักกันเลย ศิลปินทางทัศนศิลป์ส่วนใหญ่จะเริ่มจากการวาดภาพเหมือนคนในครอบครัว วาดรูปภรรยา วาดรูปลูก ซึ่งในกรณีการวาดรูปคนในครอบครัว นอกจากจะเป็นการวาดบุคคลอันเป็นที่รักแล้ว ก็เป็นการเพิ่มประสบการณ์หรือฝึกฝีมือให้ศิลปิน ตามที่ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาศิริรักษ์ ได้เล่าถึงการวาดภาพเหมือนของคุณพ่อให้ฟังเกี่ยวกับการวาดภาพภรรยาและลูกของอาจารย์เฉลิมว่า “...แล้วก็ที่เป็นหุ่นฝึกมือให้คุณพ่ออีกกลุ่มหนึ่งก็คือ ภรรยาและลูก ๆ...ภาพคุณแม่เนี่ยเยอะ แล้วก็ภาพตัวดิฉันเอง...ตอนเด็ก ๆ เปื้อนมาก ทำไมจะต้องนั่งนิ่ง ๆ นั่งเป็นหุ่นเนี่ย เพราะฉะนั้นรูปของน้องชายเนี่ยมีอยู่รูปเดียว เพราะว่าเขาไม่ยอมนั่งนิ่งกัน...” (ชมพูนุท นาศิริรักษ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 13 พฤศจิกายน 2557)

ผู้เขียนสังเกตว่าศิลปินจะวาดผู้เป็นแบบจากการให้นั่งหรือยืนเป็นหุ่นนิ่ง ถ้าสามารถใช้เวลานาน ๆ ในการวาดภาพได้ การสื่อออกมาก็จะสามารถสื่อบุคลิกภายในสู่ภายนอกได้ นิสัยที่ชุกชอนของลูกสาวในวัยเยาว์หรือเป็นคนอารมณ์ดี สนุกสนาน จะมีการวาดแบบยิ้มมุมปาก เช่น ภาพลูกสาววัยเยาว์ (ภาพที่ 1) และภาพบุตรสาว (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาศิริรักษ์) ของ ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ (ภาพที่ 2) การวาดภาพภรรยาของท่านที่เลื่อมใสความสงบนิ่งและอ่อนโยน ในภาพคุณแม่ (ภาพที่ 3 และภาพที่ 4) อันเป็นเพราะเป็นบุคคลใกล้ชิดที่ศิลปินรู้จักนิสัยใจคอดี การใส่รายละเอียดไปในลวดลายของผ้าหรือเครื่องแต่งกาย รวมไปถึงสิ่งแวดล้อมขณะที่วาด ก็สามารถที่จะถ่ายทอดได้ละเอียดดี รวมไปถึงเป็นความชำนาญการและเป็นเอกลักษณ์ของ ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ในการถ่ายทอดรายละเอียดในลวดลายได้อย่างดีด้วย

ภาพที่ 1 บุตรสาววัยเยาว์

ภาพที่ 2 บุตรสาว

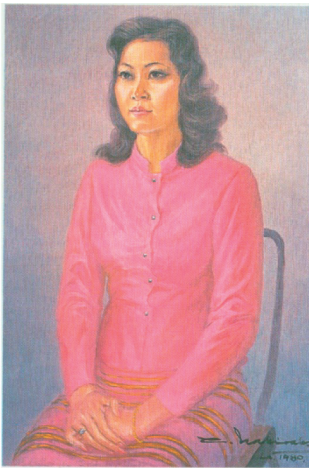
ภาพที่ 3 คุณแม่

ภาพที่ 4 คุณแม่

(คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง, 2543, น. 50 – 56)

การฝึกฝีมือวาดภาพของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ อีกวิธีหนึ่งเนื่องจากท่านเป็นอาจารย์โรงเรียนเพาะช่าง คือ ท่านได้ฝึกฝีมือจากบรรดาลูกศิษย์ที่ส่วนใหญ่จะใส่ชุดไทยมาแบบให้ท่านฝึกฝีมือวาด เช่น ภาพนวล (ภาพที่ 5) รวมไปถึงแต่งกายด้วยชุดทั่วไปในภาพหญิงสาวไม่ทราบชื่อ (ภาพที่ 6) ตามที่ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาศิริรักษ์ ได้กล่าวไว้ว่า “...ก็จะเริ่มฝึกฝีมือจากการวาดบรรดาลูกศิษย์คือเอาลูกศิษย์มาเป็นหุ่น ตอนหลังก็จะมีภาพของบรรดาบุคคลสำคัญของกระทรวงศึกษา...” (ชมพูนุท นาศิริรักษ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 13 พฤศจิกายน 2557)

ภาพที่ 5 นวล

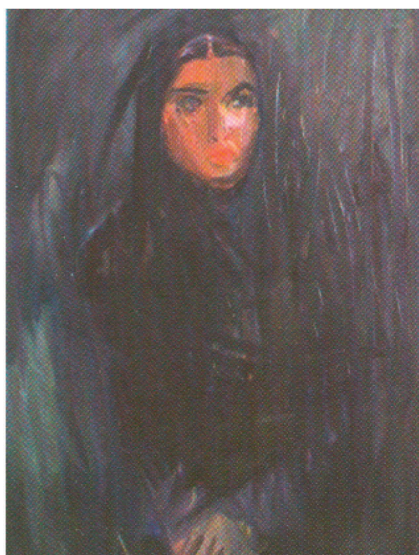

ภาพที่ 6 หญิงสาวไม่ทราบชื่อ

(คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง, 2543, น. 50, 52)

ส่วนการวาดภาพเหมือนสตรีที่ไม่รู้จักกัน อาจจะเป็นความประสงค์ของผู้เป็นแบบที่อยากให้ศิลปินวาดภาพเหมือนให้ หรือเกิดจากความประทับใจของศิลปินที่ได้ไปพบเห็นในช่วงเวลาสั้น ๆ แล้วถ่ายทอดในสิ่งที่ศิลปินพบเห็นและมีความประทับใจ ศิลปินได้ถ่ายทอดความงามของสตรีในมุมมองของตนที่เกิดขึ้น ณ ช่วงเวลานั้น ตัวอย่างเช่น ผลงานของรองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง ได้วาดภาพที่ชื่อว่า “She is in Iran” (ภาพที่ 7) ซึ่งเกิดจากการเดินทางไปทัศนศึกษา ณ ประเทศอิหร่าน ประชากรของประเทศอิหร่านเป็นมุสลิม สตรีอิหร่านทุกคนต้องสวมผ้าคลุมศีรษะที่เรียกว่า ฮิญาบ (Hijab) เพื่อปกปิดบริเวณใบหน้าและผม การให้สตรีอิหร่านคลุมฮิญาบ ประกาศครั้งแรกภายหลังการปฏิวัติอิหร่านใน ค.ศ. 1979 ในขณะนั้นมีสตรีอิหร่านจำนวนมากที่เข้าร่วมด้วยกันประท้วง ความเคลื่อนไหวของกลุ่มสตรีไม่ประสบความสำเร็จ ใน ค.ศ. 1983 การสวมฮิญาบในที่สาธารณะได้กลายเป็นกฎหมายข้อบังคับใช้แก่สตรีอิหร่านทุกคน (Hijab Law) แม้แต่ผู้ที่ไม่ใช่มุสลิมและชาวต่างชาติที่มาเยือนประเทศอิหร่านก็ต้องสวมฮิญาบเช่นกัน (Maranlou, 2022, p. 6) ในช่วงเวลาที่ศิลปินได้เห็นหญิงสาวอิหร่านคนนี้ เป็นช่วงที่ลมพัดผ้าปกคลุมใบหน้าเปิดออก เพียงระยะเวลา

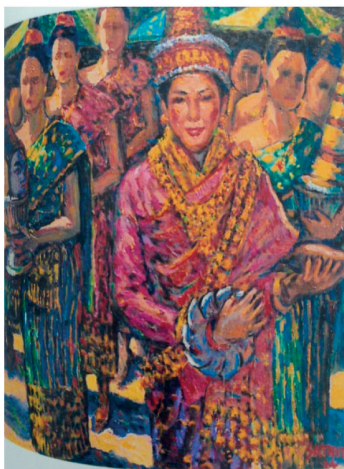
สั้น ๆ ศิลปินก็อยากจะถ่ายทอดความงามได้ผ้าของสตรีอิหร่านผู้นี้ เป็นสุนทรียะทางทัศนศิลป์อย่างหนึ่ง คือ ความประทับใจแรกเห็นในช่วงเวลาสั้น ๆ ศิลปินได้อธิบายการเขียนภาพนี้ว่า “...ผู้หญิงคนนี้เขาเป็น คือ คนอิหร่านนะ โดยเฉลี่ยแล้วเขาสวยทั้งประเทศ หล่อทั้งประเทศ แยกขาว แต่ความสวยเขาโดนผ้าดำปิดเอาไว้ เราต้องรอจังหวะที่เวลาลมมา ลมมันจะพัดผ้าเปิดขึ้นมา...ความรู้สึกแทนค่าของหญิงอิหร่านคนนี้ มันชะแวบเดียว แต่หน้าเขามันคมคายแล้วแต่งหน้าแบบฉ่ำแดงชมพูระเรื่อ นี่คือ สิ่งที่ชอบ ชอบอยู่ในตัวเขา...” (สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง, การสื่อสารส่วนบุคคล, 17 พฤศจิกายน 2557)

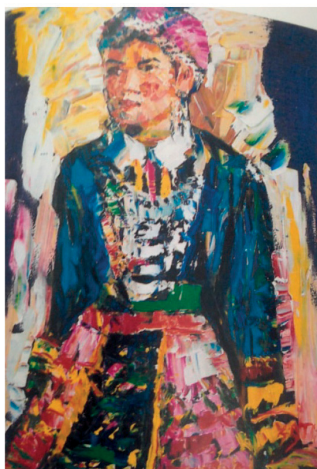
ภาพที่ 7 She is in Iran
(สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง, 2557, น. 3)

ส่วนแนวคิดในการถ่ายทอดภาพเหมือนสตรีออกมาเป็นผลงานนั้น รองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง กล่าวถึงการวาดภาพเหมือนสตรีว่า ไม่ว่าจะรู้จักบุคคลที่จะวาดแบบไหนก็ตาม ศิลปินต้องมีความรู้สึกสนใจที่จะเขียนภาพของเขาเป็นที่ตั้ง อาจจะทำให้เกิดความผูกพันทั้งการพูดคุย ทำความรู้จักกัน การทำงานร่วมกัน เป็นคนที่รู้จักคบหากันมานาน อาจเป็นผู้ใหญ่ที่นับถือ หรืออาจเป็นผู้หญิงที่ศิลปินรู้สึกแปลก มีความประทับใจ ศิลปินจะถ่ายทอดภาพเหมือนบุคคลคนนั้นออกมาเป็นผลงาน แต่ในทัศนคติส่วนตัวของท่าน ท่านไม่ค่อยวาดภาพเหมือนผู้หญิง เพราะว่าท่านคิดว่าส่วนใหญ่ภาพผู้หญิงจะราบเรียบ และถ้าจะเขียนผู้หญิงสวยเขียนยาก ต้องหาคนที่มีความพิเศษ นอกจากความรักในศิลปะแล้ว อาจารย์สาธิตเป็นผู้ที่มีความสนใจด้านประวัติศาสตร์ ดังจะเห็นได้จากผลงานเขียนภาพศิลปะในเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม หลายชุด เช่น ชุด Vietnamese Inspiration, Myanmar Inspiration, Cambodian Inspiration,

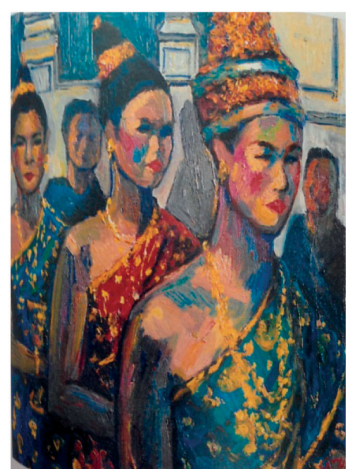
Lao Inspiration, Chinese Inspiration เป็นต้น ภาพเหมือนสตรีต่างชาติที่ปรากฏในผลงานอาจารย์ มีชุดสตรีลาว ได้แก่ ภาพนางสังขาร ภาพชาวเขา ภาพเอกลักษณ์ลาว (ภาพที่ 8-10) ในบางครั้งศิลปินเคยเห็นแต่ยังไม่ได้อวดในทันที เคยไปเห็นสถานที่และบรรยากาศ บางครั้งไม่ได้ไปตรงกับเหตุการณ์จริง ศิลปินจะใช้วิธีดูจากภาพถ่ายมาผสมผสานกับประสบการณ์ที่เคยมีจึงถ่ายทอดภาพออกมา ตามที่รองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง เล่าถึงการเขียนภาพสตรีลาวว่า “...นางสังขาร ผมไม่ได้เห็นวันงานจริง ๆ นะ เพราะว่าเขาสงกรานต์ที่หลวงพระบาง แต่ผมไปหลวงพระบาง แต่ไม่ได้ไปวันสงกรานต์ ฉะนั้น การที่เขาแต่งชุดประจำชาติ มันก็เป็นความสวยงามของเขา ซึ่งชุดประจำชาติของเขาก็เหมือนชุดไทยบ้านเรา มันคล้ายกัน ความอ่อนโยน เรือนร่างที่บาง ผอมบางเป็นส่วนใหญ่ ...ไปเห็นของจริงไป แต่แต่งชุดแบบนี้ อันนี้ของจริง ชาวเขา อันนี้เขียนสด ๆ นักศึกษาจากวิทยาลัยพลศึกษามานั่งให้เขียน อันนี้เขียนแบบ expression ทันที...” (สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง, การสื่อสารส่วนบุคคล, 17 พฤศจิกายน 2557)

ภาพที่ 8 นางสังขาร

ภาพที่ 9 ชาวเขา

ภาพที่ 10 เอกลักษณ์ลาว

(สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง, ประเทศไทย, 2557, ภาพถ่ายส่วนตัว)

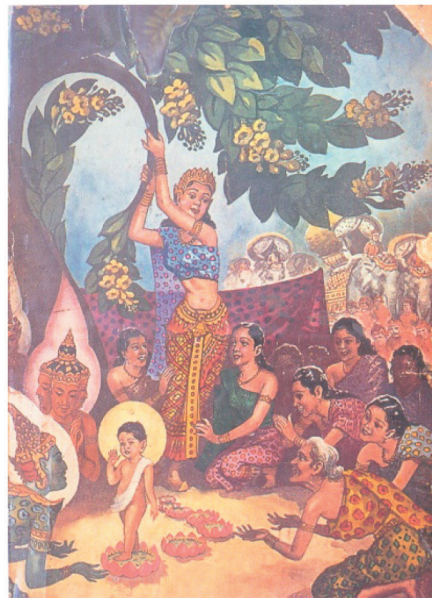
3. การวาดภาพสตรีในแนวพุทธศาสนา

การถ่ายทอดภาพสตรีในแนวพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นพุทธประวัติและพุทธชาดก แตกต่างจากการวาดภาพเหมือนอย่างอื่น เนื่องจากศิลปินทุกท่านจะไม่เคยเห็นความเป็นตัวตนของบุคคลนั้นจริง ๆ เพราะเป็นบุคคลในตำนาน เป็นความเชื่อที่ผสมผสานกับความศรัทธาซึ่งผ่านการเล่าสืบต่อกันมา ศิลปินมีหน้าที่ค้นคว้าข้อมูลทั้งจากหนังสือในพุทธศาสนาและภาพเก่า ๆ ที่ศิลปินในอดีตเคยถ่ายทอดออกมา เมื่อศิลปินแต่ละท่านจะทำการวาดถ่ายทอดออกมา ยังคงยึดถือเค้าโครงหลักจากเรื่องในพุทธศาสนาเป็นสำคัญ แต่ในรายละเอียดศิลปินย่อมถ่ายทอดออกมาแตกต่างกันตามแต่เอกลักษณ์ของศิลปิน

ถึงแม้จะเป็นการถ่ายทอดภาพสตรีในพุทธศาสนา ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคริรักษ์ ยังคงไม่ทิ้งเอกลักษณ์หรือเสน่ห์ในภาพของอาจารย์ คือ การเน้นลีลาอ่อนช้อยมากและการแสดงอารมณ์ทางสีหน้า เช่น ภาพในพระเวสสันดรชาดก ชื่อภาพ “มหาเวสสันดร กัณท์ฉกษัตริย์” (ภาพที่ 11) เป็นตอนที่พระราชบิดา พระราชมารดาของพระเวสสันดรเดินทางมารับพระเวสสันดร พระนางมัทรี กัณหา และชาลิกกลับเข้าเมืองหลังจากเนรเทศออกมา สตรีในภาพลีลาอ่อนช้อย และแสดงอารมณ์เศร้าที่แสดงถึงการพลัดพรากจากกัน และภาพ “พุทธประวัติตอนประสูติ” (ภาพที่ 12) อาจารย์เฉลิมถ่ายทอดออกมาด้วยการแสดงใบหน้าที่ยิ้มสุขของพระนางสิริมหามายาระหว่างยืนเหนี่ยวกิ่งต้นรังโดยมีการวาดต้นรังใหญ่ มีดอกและใบดงาม เหล่านางกำนัลและรุกขเทวดาก็แสดงความสุขที่ได้ชื่นชมบารมีของเจ้าชายสิทธัตถะ

ภาพที่ 11 มหาเวสสันดร กัณท์ฉกษัตริย์

ภาพที่ 12 พุทธประวัติตอนประสูติ

(คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง, 2543, น. 67, น. 70)

ในขณะที่ผู้ช่วยศาสตราจารย์เนติกร ชินโย วาดภาพสตรีในพุทธศาสนาที่พยายามคงลักษณะตามพุทธประวัติได้กล่าวไว้ ผลงานที่ศิลปินได้ถ่ายทอดออกมา ได้แก่ ภาพพุทธประวัติตอนประสูติ (ภาพที่ 13) พระนางสิริมหามายาถูกถ่ายทอดออกมาอย่างสงบนิ่งและสง่างาม ยังคงเค้าโครงหน้าแบบสตรีอินเดีย ภาพมารผจญในตอนลูกสาวพญามารพยายามยั่วยวนพระพุทธเจ้า (ภาพที่ 14) ซึ่งเป็นภาพที่สื่อออกมาได้ดี แสดงออกถึงการพยายามยั่วยวนของธิดามารทั้งหลายอันเป็นตัวแทนของกิเลส ตัณหา ราคะ ภาพนางสุชาดาถวายข้าวทิพย์ (มธุปายาส) (ภาพที่ 15) ที่ศิลปินแสดงสีหน้าอันสงบนิ่งของนางสุชาดาในการนำก้อนข้าวสุกมาถวายด้วยความศรัทธาและมีจิตอันบริสุทธิ์

ภาพที่ 13 พุทธประวัติ

ภาพที่ 14 มารผจญ

ภาพที่ 15 นางสุชาดาถวายข้าวทิพย์

(เนติกร ชินโย, ประเทศไทย, 2557, ภาพถ่ายส่วนตัว)

4. การแสดงตัวตนของสตรีไทยในแนวภาพประเพณีวิถีชีวิต

แนวประเพณีวิถีชีวิตเป็นผลงานแนวหนึ่งที่ศิลปินไทยหลายท่านชื่นชอบ ผลงานของผู้ช่วยศาสตราจารย์เนติกร ชินโย ในแนวประเพณีวิถีชีวิตมักจะมีภาพสตรีปรากฏมากกว่าผู้ชาย ส่วนใหญ่เป็นสตรีตามจินตนาการที่สั่งสมจากประสบการณ์จริงตามที่ศิลปินเคยได้สัมผัสมาตั้งแต่วัยเยาว์ และจากประสบการณ์ในการเดินทางไปเพื่อเก็บข้อมูล แล้วถ่ายทอดออกมาเป็นภาพแนววิถีชีวิตประเพณี การชอบเขียนภาพสตรีนั้น ผู้ช่วยศาสตราจารย์เนติกรได้อธิบายว่า “จริง ๆ รูปทรงผู้ชายมันก็สวยไปอีกอย่างนะ...อันนี้ก็เป็นภาพผู้หญิงกำลังจะไปอาบน้ำ จะมีทั้งผู้หญิงอาบน้ำ ปล่อยปลา ไปเก็บดอกบัว เพราะเราต้องการวาดภาพ *feeling* ผู้หญิงที่เป็นไทย ๆ นุ่มนวล สวยงาม แล้วก็ทำอิริยาบถที่เป็นทางบ้านเราเป็นไทย ๆ...ก็ชอบความเป็น *feeling* ผู้หญิง มีความนุ่มนวล ความสวยงาม ความน่ารักของท่าทางกิริยา ถ้าจะชอบ ก็ชอบวาดผู้หญิง โดยปกติจะวาดผู้ชายก็จะน้อยมาก ส่วนใหญ่ก็จะวาดคู่กัน...” (เนติกร ชินโย, การสื่อสารส่วนบุคคล, 25 พฤศจิกายน 2557) เช่น ภาพสตรีภาคเหนือ เป็นภาพเลียนแบบจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเป็นองค์ประกอบในชุดภาพสถาปัตยกรรมไทย (ภาพที่ 16) ที่ผู้ช่วยศาสตราจารย์เนติกรเคยทำเป็นผลงานสมัยเรียนปริญญาตรี อาจารย์จะถ่ายทอดสตรีภาคเหนือที่ดูนุ่มนวลอ่อนหวานตามวิถีไทย ซึ่งเป็นสไตล์ที่ศิลปินชื่นชอบ (เนติกร ชินโย, การสื่อสารส่วนบุคคล, 25 พฤศจิกายน 2557)

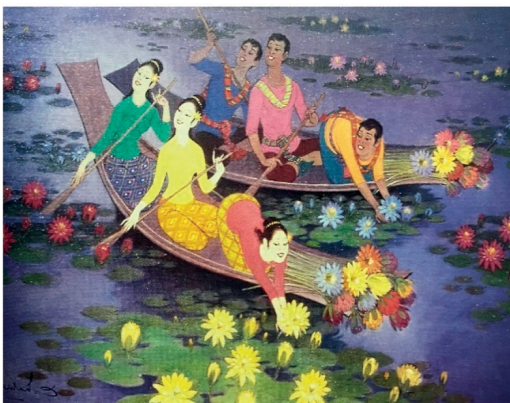

ภาพที่ 16 สตรีภาคเหนือ

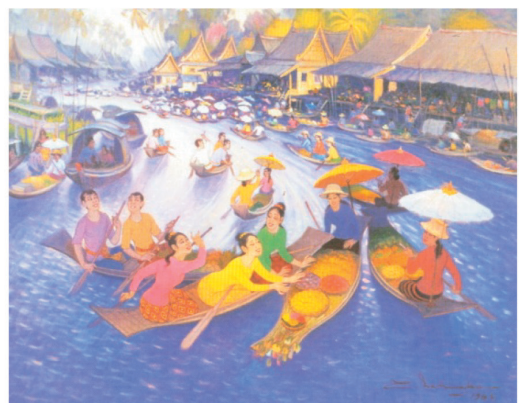
(เนติกร ชินโย, ประเทศไทย, 2557, ภาพถ่ายส่วนตัว)

การเขียนภาพแนวประเพณีวิถีชีวิต นับว่าเป็นผลงานที่เป็นเอกลักษณ์และโดดเด่นมากที่สุดของ ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ที่ศิลปินและนักชื่นชมศิลปะหลายท่านจะทราบกันดีว่าเป็นผลงานของท่าน ผลงานที่ท่านสร้างแนวขึ้นมาใหม่นี้ เรียกว่า ภาพประเพณีประยุกต์ ซึ่งเพิ่มลีลาของบุคคลในภาพให้อ่อนช้อยมาก เพิ่มการแสดงออกทางใบหน้า และการแสดงความรู้สึกถ่ายทอดอารมณ์ สำหรับสตรีในภาพ ประเพณีประยุกต์ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ จะแสดงกิริยาอ่อนช้อยมาก การโค้งตัว การเอื้อม เช่น ภาพหนุ่มสาวเก็บบัว ให้ความรู้สึการเอื้อมสุดตัวเพื่อไปดึงดอกบัวจากใต้น้ำ (ภาพที่ 17) ภาพตลาดน้ำยามเช้า (ภาพที่ 18) เป็นบรรยากาศการพายเรือค้าขายของแม่ค้าในคลอง แสดงถึงบรรยากาศวิถีชีวิตผู้คน ยามเช้าในย่านตลาดน้ำได้อย่างดีทีเดียว

ภาพลอยกระทง จะเห็นสตรีในภาพเอื้อมลงไปใต้น้ำเพื่อลอยกระทง (ภาพที่ 19) ภาพงูินหาง (ภาพที่ 20) ที่ถ่ายทอดการเล่นงูินหาง ซึ่งส่วนใหญ่จะมีพ่องูเป็นชายคนเดียว ส่วนแม่งูและลูกงูมักจะ เป็นสตรีและเด็กหญิง ผลงานภาพเหล่านี้นับเป็นการถ่ายทอดอารมณ์ของสตรีได้ดีเยี่ยม สำหรับผู้ชมภาพจะ ทำให้เกิดความรู้สึกร่วมในอารมณ์นั้นเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในงานรื่นเริงประเพณี ถ้าเป็นหมู่คณะใหญ่ เช่นนี้ก็จะมทั้งผู้หญิงและผู้ชายปรากฏอยู่ในภาพ แต่ศิลปินจะวาดสตรีให้อยู่ในแถวหน้า เนื่องจากกิริยาท่าทาง ของสตรีจะแสดงความอ่อนช้อยได้งดงามและเข้าใจได้ง่ายกว่าบุรุษ ใบหน้าของสตรีจะแสดงความสดใส เบิกบาน แต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีสันสดใส แล้วเพิ่มบรรยากาศสิ่งแวดล้อมอย่างแบบบางเข้าไป ทำให้การ ถ่ายทอดวิถีชีวิตแบบไทยมีความสมบูรณ์และให้ความรู้สึกมีชีวิตชีวามากยิ่งขึ้น

ภาพที่ 17 หนุ่มสาวเก็บบัว

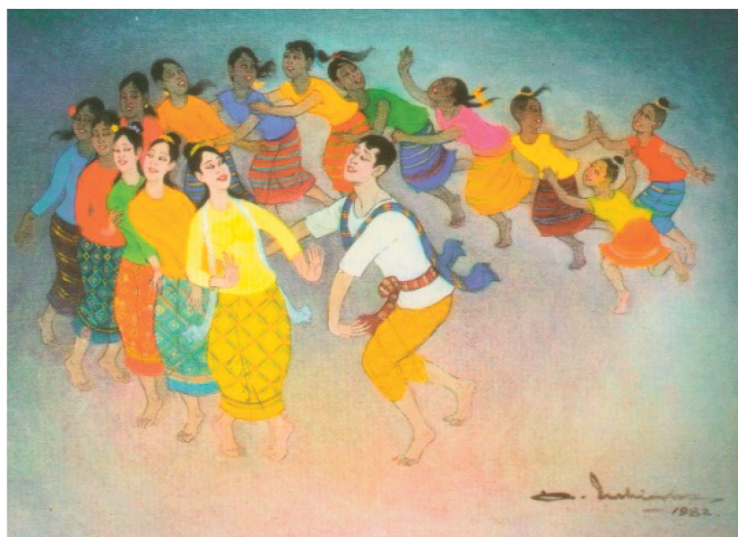
ภาพที่ 18 ตลาดน้ำยามเช้า

(คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง, 2543, น. 148, 162)

ภาพที่ 19 ลอยกระทง

(คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าพะเยา, 2543, น. 144)

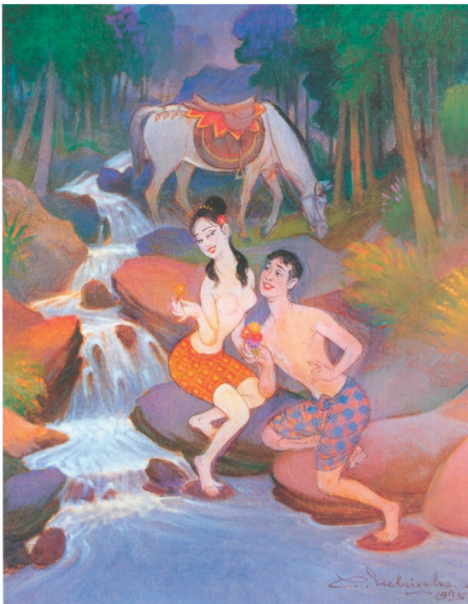
ภาพที่ 20 งูกินหาง

(ครอบครัวนาศิริรักษ์ และคณะ, 2546, น. 82)

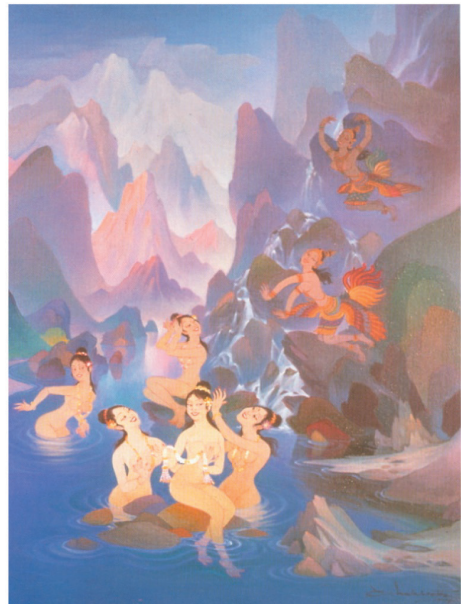
6. ทศนคติของศิลปินต่อภาพสตรีเปลือย: ความงาม หรืออนาจาร

ในการวาดภาพสตรี มีอีกมุมหนึ่งที่ภาพสตรีจะถ่ายทอดออกมาตามแบบฉบับของศิลปินแต่ละท่านมาหลายยุคหลายสมัย คือ ภาพสตรีเปลือย การวาดภาพสตรีเปลือย มีหลายระดับ ถ้าในการวาดเป็นนางในวรรณคดี จะไม่เปลือยมากเกินไปนัก แต่คงไว้ซึ่งเนื้อหาและบรรยากาศในเรื่อง ส่วนใหญ่เป็นการเปลือยออกหรือท่อนบนเป็นไปตามลักษณะการแต่งกายของหญิงไทยในอดีต ตัวอย่างเช่น การวาดภาพขุนแผน-นางวันทอง (ภาพที่ 21) และภาพมโนราห์เล่นน้ำ (ภาพที่ 22) ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ อยู่ในชุดภาพประเพณี ซึ่งผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาคีรักษ์ บุตรสาวของศิลปิน ได้แสดงความคิดเห็นต่อภาพขุนแผน-วันทองไว้ว่า “...อย่างภาพขุนแผน-วันทองไปเล่นน้ำกัน แล้วก็วันทองก็ไม่ได้ห่มผ้า อันนี้มันก็ไม่ได้น่าเกลียดอะไร เพราะว่าขุนแผน-วันทองก็เป็นสามีภรรยา กัน แล้วก็ไปกลางป่าจะมานั่งกระโจมกอกะไรกันอยู่ ตอนนางพิมหรือวันทองเป็นสาว ๆ เวลาไปอาบน้ำที่ท่าน้ำก็ยังนุ่งผ้าถุงวับ ๆ แวม ๆ ขุนช้างยังมาแอบมองตาถลนอยู่อย่างจ้...” (ชมพูนุท นาคีรักษ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 13 พฤศจิกายน 2557)

ส่วนภาพมโนราห์เล่นน้ำ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาคีรักษ์ เล่าเนื้อเรื่องตอนนั้นว่า “...ส่วนมโนราห์นั้น ก็นั่งริ้วเล่นน้ำ ก็นั่งโดยปกติทั่วไป ภาพวาดแบบจารีตหรือแบบอะไร ก็นั่งก็ได้สวม ไม่ได้ห่มผ้าสไบอยู่แล้ว นุ่งแต่ผ้า แล้วก็ก็นั่งริ้วเล่นน้ำเนี่ย ถอดปีกถอดหาง แล้วก็เล่นกันในหมู่พี่น้องด้วยกันเองในกลางป่า สะระโนดกลางป่า ก็ไม่ต้องมานั่งอับอายอะไรกัน พรานบุญมันแอบไปดูเท่านั้นเอง...” (ชมพูนุท นาคีรักษ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 13 พฤศจิกายน 2557)

ภาพที่ 21 ขุนแผน – วันทอง

ภาพที่ 22 มโนราห์เล่นน้ำ

(คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง, 2543, น. 153, 171)

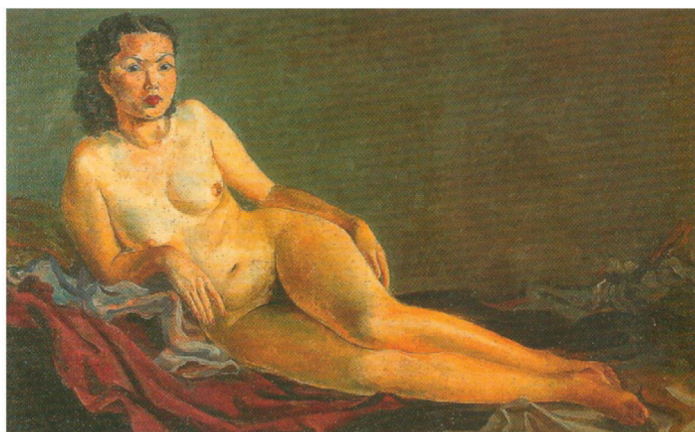
การสื่อภาพสตรีเปลือยของศิลปินในอดีต ไม่ได้เน้นเรื่องเพศหรือการามรณ์ แต่เป็นการอธิบายธรรมชาติของสตรีเพศ พัฒนาการจากวัยเด็กมาสู่วัยรุ่น เป็นความงามตามธรรมชาติ ตัวอย่างเช่น งานประติมากรรมปูนปลาสเตอร์ของ อาจารย์แสวง สงฆ์มั่งมี ที่ชื่อว่า “แรกแย้ม” (ภาพที่ 23) เป็นภาพเด็กผู้หญิงเปลือยยืนถือดอกบัว โดยรองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง ได้แสดงทัศนคติต่อผลงานชิ้นนี้ว่า เป็นการเปลือยกายเพื่อศิลปะ เหมือนเด็กสาว จากเด็กหญิงกำลังจะกลายเป็นสาว เหมือนกับกับอวัยวะเพศของผู้หญิงที่กำลังจะเติบโตพัฒนาการไปสู่หญิงสาวที่สมบูรณ์แบบ เปรียบเสมือนดอกบัวที่ถืออยู่ที่กำลังจะเบ่งบาน รับกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการสื่อความหมายและเป็นการเปรียบเทียบระหว่างดอกไม้กับเรือนร่างของเด็กหญิง ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติและบริสุทธิ์ ไม่มีสิ่งเลวร้ายเจือปนถึงแม้จะเปลือยกาย คนปั้นไม่ได้คิดอะไรเลวร้าย (สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง, การสื่อสารส่วนบุคคล, 17 พฤศจิกายน 2557)

ภาพทางทัศนศิลป์ เช่น การวาดภาพสีน้ำมัน ชื่อภาพ “หญิงเปลือย” ของ อาจารย์จำรัส เกียรติก้อง (ภาพที่ 24) เป็นการวาดแบบจัดวางท่า ไม่ให้นางแบบดูโป๊จนเกินงาม มีความสวยงามพอติดตัวทั้งท่าทางการลงสี การให้แสงและเงา รองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง ได้แสดงทัศนคติในภาพ “หญิงเปลือย” นี้ว่า “...หญิงเปลือยคนนั้น ก็เอามาโพสต์ท่าจัดวางในลักษณะแบบกระมัดกระเมี้ยน กล้าไม่กล้า กิ่ง ๆ กลัว ๆ กล้า ๆ กระมัดกระเมี้ยน เหนียวอาย ไข่ไหม เขาพยายามถ่ายทอดความเป็นเนื้อหนังมังสา เลือดผาดของหญิงสาว สีที่ป้ายลงไปชมพอมลัมผสมเหลืองอะไรก็ตามแต่ ไม่ให้มันโฉบฉวยและน่าเกลียด มันเป็นการแทนค่าความรู้สึกด้วยสี ไม่ใช่มาเขียนรีวรอยกระดากกระต่าง ไม่มี สะอาดสะอ้านเรียบร้อย...” (สาธิต ทิมวัฒน์บรรเทิง, การสื่อสารส่วนบุคคล, 17 พฤศจิกายน 2557)

ศิลปินทุกท่านที่เคยเรียนการวาดรูปมา การวาดภาพเปลือยก็เป็นสิ่งหนึ่งที่ถูกฝึกให้วาด ฝึกวาดตามตาเห็น ฝึกวาดโครงสร้างสรีระของมนุษย์ ฝึกการให้แสงและเงาในภาพเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนั้นในขณะที่เรียนศิลปินทุกท่านเคยวาดภาพเปลือย แต่ในภาพหมวดนี้ศิลปินบางท่านอาจจะไม่ได้วาด เป็นผลงานอีกบางท่านอาจจะวาดน้อยมาก บางท่านวาดไว้เยอะ บางท่านยังไม่เคยวาด แต่คิดว่าจะวาดในอนาคตจากการสัมภาษณ์ผู้ช่วยศาสตราจารย์เนติกร ชินโย อาจารย์มีความคิดจะวาดภาพสตรีเปลือยในอนาคตว่า “...ถึงเราวาดผู้หญิงเปลือย เราไม่ได้วาดในลักษณะที่มันอนาจาร คือไม่ใช่เห็นแล้วเกิดความรู้สึกทางเพศ เราจะวาดผู้หญิงเปลือยในลักษณะมุมมองที่มันเกิดความงาม ความสงบมากกว่า เหตุที่ต้องเปลือย ก็ด้วยสรีระของผู้หญิง เห็นไหม ส่วนใหญ่ภาพเปลือยที่ฝรั่งวาด มันไม่มีอารมณ์ทางเพศเลย มันไม่เหมือน ภาพโป๊ ภาพสื่อลามกพวกนี้ แต่ภาพเปลือยมันจะดูนิ่ง สงบ แล้วก็จะมีความงามมากกว่า...” (เนติกร ชินโย, การสื่อสารส่วนบุคคล, 25 พฤศจิกายน 2557)

ภาพที่ 23 รักแยม
(วิโชค มุกดามณี, 2547, น. 24)

ภาพที่ 24 หญิงเปลือย
(วิโชค มุกดามณี, 2547, น. 27)

ดังนั้น ภาพสตรีเปลือยของศิลปินที่ปรากฏ จะมีความงามหรือกลายเป็นภาพอนาจารนั้น ความสำคัญอยู่ที่จุดมุ่งหมายของภาพที่ศิลปินตั้งเอาไว้ ถ้าเป็นการถ่ายทอดความงามของสตรีในเชิงศิลปะ ถ้าศิลปินสามารถถ่ายทอดตามองค์ประกอบของภาพ ให้สี แสงและเงาได้อย่างเหมาะสมลงตัว ไม่ได้เน้นการสื่อทางเพศมากเกินไป ผลงานก็就会有ความงามและเป็นที่ยอมรับในสังคม

สำหรับการวาดภาพสตรีเปลือยในปัจจุบันที่มีลักษณะก้ำกึ่งระหว่างคำว่า “ความงาม” กับ “อนาจาร” รองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง ได้แสดงทัศนคติว่า “...คนมันกร้าน คนมันหยาบ คนมันต้องการความตื่นตาตื่นใจ มันหมิ่นเหม่ ถ้ามันไม่พอดี มันกลายเป็นน่ารังเกียจ เห็นไหม คุณจะเสนอสื่อต่าง ๆ อะไรก็ตามแต่ คุณจะบอกว่าศิลปะ ใจคุณคิดอะไร คุณอย่านะ ถ้าคุณพลาดนิดเดียว คุณบอดเลย คุณไม่ใช่แล้ว คุณทำได้ นู๋ดัยยังป็นนู๋ดออยู่ ไม่มีคำว่าตาย ภาพนู๋ดก็คือนภาพเปลือยที่เป็นศิลปะ แต่ตรงไหนที่อนาจาร เจตนาตรงนั้นที่ตั้ง นิดเดียวเอง...” ในขณะที่ศิลปินบางท่านก็มีจุดแนวการเขียนภาพเปลือยแบบหือหาว โฉ่งฉ่าง เร่ร้อน แบบเห็นอวัยวะเพศชาย-หญิงชัดเจน ซึ่งรองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิงอธิบายว่า มีเหมือนกันที่ศิลปินบางท่านก็เลือกที่จะเป็นอย่างนั้นด้วยความตั้งใจ “...คนคนนั้น เขาขอเป็นแบบนี้ ก็เป็นอีกสไตล์หนึ่งที่เขานำเสนอ...” (สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง, การสื่อสารส่วนบุคคล, 17 พฤศจิกายน 2557)

8. บทสรุป

การสื่อภาพสตรีทางทัศนศิลป์ของศิลปินไทย ในการวาดภาพเหมือนบุคคลที่เป็นสตรี ศิลปินมีหน้าที่ถ่ายทอดภาพลักษณ์ที่ตนเห็น ทั้งจากตัวจริงหรือภาพถ่ายให้เหมือนหรือมีความใกล้เคียงกับแบบให้มากที่สุด ในกรณีที่ศิลปินผู้วาดมีความรู้จักสนิทสนมกับนางแบบเป็นอย่างดี ศิลปินก็สามารถถ่ายทอดบุคลิกของบุคคลนั้นออกมาได้ด้วย สำหรับภาพสตรีในแนวพุทธศาสนา ศิลปินมีหน้าที่ถ่ายทอดออกมาตามเรื่องเล่าในพุทธประวัติและพุทธชาดก ซึ่งภาพของศิลปินแต่ละท่านก็จะมีแตกต่างกันในรายละเอียดบ้าง ขึ้นอยู่กับการเก็บข้อมูล จินตนาการ และความถนัดของศิลปิน ส่วนภาพสตรีแนวประเพณีวิถีชีวิต ศิลปินมักจะถ่ายทอดจากประสบการณ์ตรงที่เคยไปพบเห็น เกิดความรู้สึกระทึกใจ อยู่ในความทรงจำ ศิลปินสามารถวาดสตรีในแนวนี้ออกมาเป็นจินตนาการหรือสร้างบุคลิกให้กับสตรีในภาพตามใจที่ตนเองนึกคิดได้ และสุดท้ายการวาดภาพสตรีเปลือย ถ้าเป็นภาพนางในวรรณคดี ศิลปินต้องคงไว้ตามบุคลิกและบรรยากาศของเนื้อหาในวรรณคดี การแต่งกายตรงตามยุคสมัย ส่วนการวาดจากนางแบบจริงที่มาเป็นหุ่นให้วาด ขึ้นอยู่กับจุดมุ่งหมายของศิลปิน ศิลปินมีคอนเซ็ปต์อะไรในการวาด การลงสี แสงและเงาอย่างลงตัว จะทำให้ภาพสตรีเปลือยนั้นเกิดความงามโดยปราศจากความรู้สึกอนาจารได้

อนึ่ง การสื่อภาพลักษณ์ต่าง ๆ ของสตรีจากผลงานศิลปิน มีจุดมุ่งหมายของศิลปินเป็นที่ตั้ง แต่ความงามของสตรีแต่ละท่านขึ้นอยู่กับ การปฏิบัติตนเองว่าทำให้เกิดความงามเพียงใด การแต่งกายของสตรีมีความแตกต่างกัน มีองค์ประกอบทั้งวัยและอาชีพมาเกี่ยวข้อง สิ่งที่สำคัญที่สุดในการแต่งกายของสตรีให้ดูงาม คือ การแต่งกาย รวมถึงทำกริยาให้ถูกกาลเทศะ ดังที่ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาศิริรักษ์ ผู้เชี่ยวชาญด้าน สตรีศึกษา ได้แสดงความคิดเห็นเรื่องภาพลักษณ์ของสตรีในปัจจุบันที่เปลี่ยนไปจากอดีตมาก ท่านกล่าวไว้ว่า “...ภาพลักษณ์ของผู้หญิงในแต่ละยุค มันขึ้นอยู่กับค่านิยมของยุคนั้นมองผู้หญิงแบบไหน ถ้าอย่าง ยุคโบราณ ผู้หญิง ก็คือ แม่ ผู้หญิง คือ เมีย ผู้หญิง คือ ลูก ฉะนั้นผู้ชายก็จะมีมุมมองว่าผู้หญิงที่อยู่ในแต่ละ สถานะ ควรจะแต่งกายแบบไหน มีพฤติกรรมแบบไหน ผู้ชายควรจะปกป้องดูแลแบบไหน แต่พอมาถึงยุค ผู้หญิงยุคปฏิรูป พุดง่าย ๆ คือ จากระชากที่ 6 มาถึงยุค 2475 หรือยุคสงครามโลก สังคมที่ผู้ชายเป็นใหญ่ก็ มองว่าผู้หญิงต้องออกมามีบทบาท เพราะฉะนั้นขอบข่ายขอบเขตการแต่งกายของผู้หญิงควรจะเป็นอย่างไร แต่พอมาถึงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ผู้หญิงต้องออกมาดิ้นรน ช่วยตัวเองมากขึ้น ในเรื่องของเศรษฐกิจ ในเรื่องของ การดูแลตนเองดูแลครอบครัว เพราะฉะนั้นอันนี้มันก็จะทำให้ผู้หญิงต้องปรับเปลี่ยน ผู้หญิงแต่ละ สถานะของอาชีพก็ต้องแสดงออกซึ่งบทบาททั้งในด้านกายภาพ ทางด้านอะไรต่าง ๆ ซึ่งต่างกันไป ถ้าผู้หญิงมี อาชีพเป็นครู ก็ต้องมีบุคลิกอย่างหนึ่ง คือ ถึงแม้จะไม่มีเครื่องแบบเฉพาะตัว แต่มันก็ต้องมีแนวทางว่าควร จะต้องแต่งกายแบบไหน แต่ถ้าเผื่อผู้หญิงไปเป็นนักธุรกิจก็ต้องแต่งกายอีกรูปแบบหนึ่ง ผู้หญิงที่จะออกไป มีอาชีพขายบริการ ก็ต้องอีกแบบหนึ่ง...” (ชมพูนุท นาศิริรักษ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 13 พฤศจิกายน 2557) สำหรับสตรีในปัจจุบัน กล่าวได้ว่า คำว่า “ความงามของสตรี” มีองค์ประกอบรวมหมดทั้งกริยาอาการ บุคลิกภาพ เสื้อผ้า การแต่งกาย ภาษาที่พูดจาสื่อสารออกมา และสมองที่แสดงความคิดอย่างฉลาด และรู้เท่าทัน ซึ่งสตรียุคใหม่สามารถเป็นผู้กำหนดตัวเองว่า สตรีนั้นอยากมีความงามในมุมมองใดมากน้อย เพียงใด

ในทัศนะของผู้เขียน องค์ประกอบของศิลปะมีทั้งบริบทของภาพว่าภาพจะเล่าเรื่องอะไร มุมมอง จินตนาการ เงื่อนไขของเวลา และประสบการณ์ของศิลปิน ผ่านการถ่ายทอดทางทัศนศิลป์ตามลักษณะเฉพาะ ของศิลปินแต่ละท่าน ภาพสตรีทางทัศนศิลป์อาจมีมุมมองการตีความและการชื่นชมจากผู้ชมงานศิลป์ ที่แตกต่างกัน ตามพื้นความรู้ ภูมิหลัง ความสนใจชื่นชอบของแต่ละคน นักประวัติศาสตร์อาจให้ความสนใจ ภาพเหมือนสตรีที่บอกเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ในขณะที่นักวัฒนธรรมอาจชมความงามของภาพสตรีไทย ในแนวภาพประเพณีวิถีชีวิตอย่างลึกซึ้ง

9. รายการอ้างอิง

- คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าพะเยาช่าง. (2543). 84 ปีชาตกาล ศาสตราจารย์ เฉลิม นาศิริรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: สมาคมศิษย์เก่าพะเยาช่าง.
- ครอบครัวนาศิริรักษ์ และคณะ. (2546). ศาสตราจารย์ เฉลิม นาศิริรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ ทศนศิลป์ (จิตรกรรม) 2531. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- วิโชค มุกดามณี. (2547). 6 ทศวรรษศิลปกรรมไทยร่วมสมัยในประเทศไทย 2486-2546. กรุงเทพมหานคร: หอศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง. (2557). รายงานการวิจัย เรื่อง การสร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมภาพคน ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม จากการศึกษาผลงานจิตรกรรมของศิลปินสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ที่ได้รับอิทธิพลจากลัทธิโฟวิสต์และลัทธิเยอรมันเอ็กซ์เพรสชันนิสม์. กรุงเทพมหานคร: คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง. (2556). *Asean identify in paintings: Retrospective exhibition (1998-2012)*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิซีเมนต์ไทย.
- Maranlou, S. (2022). *Hijab law in Iran over the decades: the continuing battle for reform*. Retrieved March 15, 2023, from <https://theconversation.com/hijab-law-in-iran-over-the-decades-the-continuing-battle-for-reform-192037>